

ПОСТАТІ

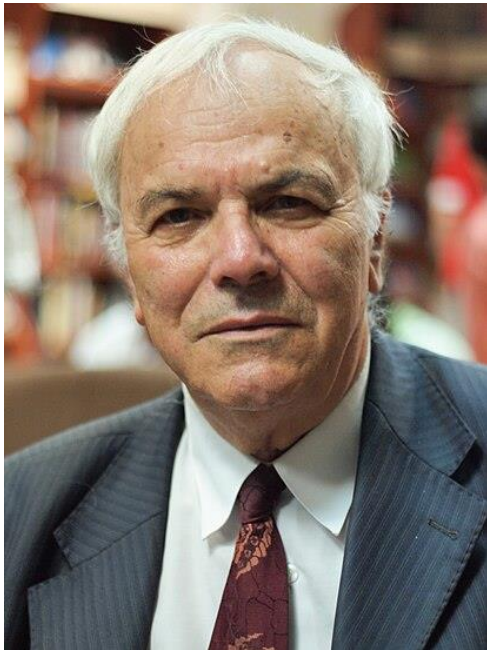
УДК 092+81'16 Німчук

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2024.1.179-187>

Бабенчук Б.В.

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-8472-3588>
e-mail: danatea0716@gmail.com

ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ НІМЧУК — НЕЗГАСНИЙ СВІТОЧ УКРАЇНСЬКОЇ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ



Німчук Василь Васильович (6 липня 1933 р. – 26 листопада 2017 р.) — визначний представник українського та слов'янського мовознавства, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української мови НАН України (1998–2008), завідувач відділу історії української мови, лауреат Державної премії АН УРСР імені І.Я. Франка, Всеукраїнської премії імені І. Огієнка в галузі науки, нагороджений ювілейною медаллю П.Й. Шафарика Кошицького університету (Словаччина), почесний доктор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

У липні 2023 року видатному українському мовознавцю Василеві Васильовичу Німчуку виповнилося б 90, та не судилося. В історію української лінгвістики він увійшов як дослідник староукраїнської та старослов'янської мов, діалектів та онімікону української мови, історії української літературної мови, українського глотогенезу, проблем унормування українського правопису, української мови як конфесійної, українсько-південнослов'янських паралелей тощо.

В.В. Німчук — ціла епоха в мовознавстві: дослідник пройшов шлях наукових пошуків від виокремлення мовних явищ у синхронії та діахронії до ґрунтовного та енциклопедичного тлумачення цих явищ у загальнослов'янському контексті. Із Василем Васильовичем пов'язана міжлінгвальна академічна школа вивчення мови не лише в мовній царині, але й у річищі української культури та історії загалом. Школа професора Німчука — це десятки засадничих монографій, які є етапними зрізами осягнення україністики від першої писемної пам'ятки, де виявлено українські мовні риси, до сьогодення. Це сотні наукових еталонних статей для подальшого поглибленого вивчення та осмислення мовних явищ від поодинокого факту до аналітичних системних узагальнень. До думки Василя Васильовича дослухалися на найвищих світових мовознавчих форумах. Наукова сім'я В.В. Німчука — це десятки докторантів та аспірантів, які розвивають і поглиблюють здобутки Вчителя [Мойсієнко 2013, с. 165–166].

Усе зазначене було згодом, а почалася ця історія значно раніше в одному з найгарніших куточків України — на Закарпатті. Мальовниче село Довге, що на Іршавщині, є батьківщиною багатьох талановитих людей, з-поміж яких щирий і відданий своїй справі лінгвіст Василь Васильович Німчук. Майбутній світоч українського мовознавства народився 6 липня 1933 року в сім'ї Василя й Марії Німчуків. У батьків було шестеро дітей, четверо хлопців і дві дівчини, усіх виховували в християнській вірі. Саме в сім'ї було закладено міцний духовний фундамент, який став опорою Василеві, другому синові, на все подальше життя. Із дитинства хлопчина вирізнявся з-поміж інших дітей допитливістю, старанністю, потягом до знань. Зі слів самого Василя Васильовича, від обдарованого й розумного батька він отримав здібності до вивчення іноземних мов. Розвитку мультилінгвізму сприяло й мовне середовище, у якому виріс хлопець, адже поряд уживалися русини, угорці, румуни й представники інших націй, а в церкві він щоразу чув ще і церковнослов'янську.

Після успішного закінчення школи (зі срібною медаллю) В.В. Німчук став студентом фізико-математичного факультету Ужгородського університету (1950–1955 рр.). Але, розуміючи, що любов до рідного слова переважає над прагненням осягнути вищу математику, юнак написав щирого листа проректорові університету про те, що імпульсивно під впливом друзів вступив на фізмат, проте усвідомив, що більшу користь принесе державі, закінчивши філологічний факультет. Ректорат схвалив переведення Василя Васильовича на українське відділення історико-філологічного факультету, де він згодом став головою студентського наукового товариства, а також старостою гуртка української мови. Навчався легко й невимушено, тому й не дивно, що як результат — диплом із відзнакою та рекомендація вступати до аспірантури.

Науковий шлях молодий, амбітний і залюблений у материнську мову та живе мовлення земляків В.В. Німчук розпочав із діалектології. За роки навчання в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (1955–1958 рр.) під керівництвом відомого вченого й мудрого наставника С.П. Бевзенка Василь Васильович дослідив словотвір іменника рідного села, дещо пізніше — словотворення, морфологічний склад повнозначних і службових слів, творення форм прикметників, прислівників, дієслів. Узагальнення й систематизація лише частини значної кількості власноруч зібраного матеріалу, його теоретичне осмислення та ґрунтовний лінгвістичний аналіз дали змогу здібному юнакові в 1963 р. захистити кандидатську дисертацію «Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говорах». Цьому значному особистому досягненню передували роки «діалектологічних експедицій, аналізу й систематизації сили-силенної записів говірного мовлення та встановлення словотвірних особливостей різних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках, <...> роки формування наукового світогляду, наукової дбайливості та ретельності» [Мойсієнко 2013, с. 166–167]. Сама ж дисертаційна праця В.В. Німчука стала першим ґрунтовним дослідженням діалектного словотвору в українському мовознавстві [Сабадош. Спогади, с. 129], адже вона побудована на старожитній лексиці сіл верхньої течії Боржави, на численних фактах діахронічного порівняння з іншими українськими говорами та діалектними паралелями зі словацької, польської, румунської, угорської та південнослов'янських мовних спільнот. Дослідження довело, що «багатючий словесний субстрат Срібної землі, одірваної віками від рідних теренів, зберігаючи де-не-де архаїку давньослов'янських форм, достоту дає світові на показ свою генетичну злютованість із усім українськомовним материком» [Бобинець 2020, с. 474].

Окремий сегмент у науковому доробку В.В. Німчука на філологічній ниві становлять праці з ономастики, які поруч із діалектологічними розвідками були фундаментом для подальших його етимологічних досліджень. Науковець одним із перших почав залучати онімний матеріал для вивчення проблеми слов'янського глотогенезу та найдавнішого діалектного членування слов'янських мов, балто-слов'янської проблеми, проблеми тюркського впливу на слов'янські мови, а також слов'яно-фінських мовних контактів тощо. Крім того, із 1960 р. В.В. Німчук працював ученим секретарем, а з 2008 р. — головою Української ономастичної комісії, основною метою якої була координація дослідницької діяльності та унормування в галузі української ономастики. Свого часу він працював над розробленням теоретичних і практичних засад картографування українського гідронімного матеріалу для Загальнослов'янського топонімичного атласу. У 1979 р.

побачив світ академічний «Словник гідронімів України», у якому В.В. Німчукові належить опис і дослідження гідронімії басейну р. Тиси [Пуряєва 2017, с. 164].

Із 1958 р. життя Василя Васильовича тісно пов'язане з Інститутом мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. Тут він проходить шлях від молодшого наукового співробітника до члена-кореспондента АН УРСР (1990). Саме тут захищено кандидатську дисертацію, про яку йшлося вище, тут В.В. Німчук стає доктором філологічних наук (1981), блискуче захистивши кваліфікаційну роботу на основі монографії «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках із російською та білоруською» (1980). Дисертація стала успішною спробою поетапно, починаючи від княжих часів Київської Русі, представити історію вітчизняної науки про укладання словників, адже в ній з'ясовано лексикографічні й літературні джерела пам'яток, вивчено реєстр і перекладну (тлумачну) частину, досліджено роль і місце глос XV–XVI ст. як базової основи для становлення українського словникарства [Бобинець 2020, с. 475].

Під час роботи в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР група філологів-істориків відділу української мови розпочала систематичну роботу над оприлюдненням давньоукраїнських писемних пам'яток для розвитку українських історико-мовних студій. Тоді ж за ініціативи професора Німчука започатковано серію «Пам'ятки української мови», у якій видано двадцять п'ять томів, з-поміж яких одноосібні праці Василя Васильовича «Лексикон славенороський» Памва Беринди (1627), «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596), «Синоніма словенороська» (XVII ст.), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (1838–1843), «Лексикон славено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (XVII ст.), «Буквар» Івана Федорова (1574), «Граматики» М. Смотрицького (1619), «Граматики» Л. Зизанія (1596), «Київські глаголичні листки» (X ст.). У співавторстві видані «Книга Київського підкоморського суду» (1584–1644), «Ділова мова Волині й Наддніпрянщини XVII ст.», «Актова книга Житомирського гродського уряду» (1605), «Євсевієве євангеліє 1283», «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (1587). Як відповідальний редактор В.В. Німчук долучився до видання таких пам'яток та творів, як «Вірші. Приповісті посполиті» К. Зіновіїва (кін. XVII ст.), «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.», «Лікарські та господарські порадики XVIII ст.», «Ключ розуміння» І. Галятовського (1659), «Волинські грамоти XVI ст.», «Гісторія... Г. Граб'янки. Лѣтопись краткій» (1739), «Пересопницьке Євангеліє 1556–1561», «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року», «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.», «Добрилове Євангеліє 1164 року». Як слушно зауважив учень, товариш та колега Василя Васильовича В.М. Мойсієнко, «учений великою мірою дав можливість українцям подивитися на власну мовну історію,

на свою мовну першоприсутність у слов'янському світі» [Мойсієнко 2013, с. 168], а видання «Лексикону» Памва Беринди 1627 р., «Лексиса» Л. Зизанія 1586 р. та анонімної «Синоніми словенороської» ще й поклали початок новому напрямку в українській лінгвістиці — публікаційному лінгвістичному джерелознавству [Пуряєва 2017, с. 162]. «Підготовка таких видань, — писав П.І. Білоусенко, — це кропітка й виснажлива праця в рукописних відділах та відділах рідкісних книг багатьох бібліотек України і закордону, що полягає в зіставленні текстів багатьох стародруків і манускриптів, з'ясуванні причин різночитань, дат написання пам'яток, звукового значення літер тощо, тобто труд, який вимагає терпіння й наполегливості, дуже високої кваліфікації дослідника. В.В. Німчук вправявся з цими завданнями настільки успішно, що його праця з видання пам'яток української мови слугувала зразком для наступників» [Білоусенко 2003, с. 7–8].

З-поміж оприлюднених В.В. Німчуком рукописів факсимільне видання пам'ятки старослов'янської мови X – поч. XI ст. «Київських глаголичних листків» (1983) та дослідження, яке його доповнювало, викликали справжній фурор серед наукової спільноти. Мовознавець застосував спектральний аналіз текстів, щоб розвіяти сумніви окремих європейських авторитетних учених щодо її автентичності. Наукова громадськість належно оцінила це дослідження як видатний внесок у славістику. Згодом, у вересні 1995 р., університет ім. Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина) нагородив українського професора В.В. Німчука ювілейною медаллю з нагоди 200-річчя від дня народження видатного славіста.

Серед наукової спільноти панує думка, що Василь Васильович Німчук — найкращий знавець українських і старослов'янських (церковнослов'янських) пам'яток. Його блискучі знання всіх рівнів давньоруськоукраїнської мови XI–XIII ст., середньоукраїнської XIV–XVII та нової української мови в усьому її багатстві й розмаїтті в поєднанні з прекрасною обізнаністю зі старослов'янськими текстами давали змогу мовознавцеві кожне досліджуване ним явище «розглядати не ізольовано, а на тлі певної мовної системи (підсистеми), і в результаті цього робити науково виважені, правильні висновки» [Білоусенко 2003, с. 10].

Після опрацювання та узагальнення значного власного науково-видавничого досвіду та досвіду колег В.В. Німчук уклав «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції (проект)» (1995 р.), що й сьогодні залишається чи не єдиною загальноприйнятою в Україні інструкцією для видання давніх текстів та водночас спробою створення теорії едиційної археографії як самостійної наукової галузі для координації системи методів і прийомів, чітко підпорядкованих відповідним науковим і культурним завданням публікації [Пуряєва 2017, с. 162].

Ще однією важливою віхою в житті Василя Васильовича була академічна серія «Історія української мови» (1978–1983), яка складається із «Фонетики», «Морфології», «Синтаксису», «Лексики і фразеології» (останні три томи містять розділи, із яких близько 25 авторських аркушів написав Василь Васильович). Зазначену серію праць відзначено Державною премією ім. І. Франка АН УРСР. Сьогодні «Історія української мови» залишається одним із найгрунтовніших висвітлень складного процесу розвитку української мови на всіх її структурних рівнях. Згодом учений продовжив і доповнив серію працею «Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.» (2015), куди вніс безцінний ілюстративний масив із близько шістдесяти пам'яток — джерел давньоруської та церковнослов'янської мов [Бобинець 2020, с. 475]. «Створення хрестоматії було дуже тривалим, надзвичайно складним і навіть болісним процесом, — зазначила Н.В. Пуряєва: на заваді до видруку стояло «насамперед категорично українське трактування багатьох пам'яток традиційно визнаваних “спільними”» [Пуряєва, Спогади, с. 119].

У 1991 році, після проголошення незалежності України, учений перейшов на роботу до новоствореного Інституту української мови НАН України, де з 1998 до 2008 року обіймав посаду директора. Зі спогадів К.Г. Городенської про професора Німчука дізнаємося, що «це був дуже складний час. Група провідних мовознавців <...> розгорнула боротьбу за утвердження українських пріоритетів у науково-пошуковій роботі Інституту української мови та усунення впливу з боку радянського мовознавства» [Городенська, Спогади, с. 51]. Апогеєм змагань став переддень виборів очільника академічної установи, який припав на весну 1998 року. Василь Васильович погодився взяти участь у новому турі виборів, усвідомлюючи, якою дорогою ціною обернеться йому вірність своєму покликанню — служінню науці та національним інтересам. Погодився і переміг: із 1998 року до 2008 року В.В. Німчук — директор Інституту української мови НАН України. У цей період він зініціював заснування академічного науково-теоретичного журналу з українського мовознавства «Українська мова» (із 2001 р.), головним редактором якого пропрацював упродовж 2001–2017 рр. Завдяки старанням Василя Васильовича, було створено Наукову раду «Українська мова», яка координує лінгвоукраїністичні студії в Україні. Зусиллями В.В. Німчука було налагоджено наукову співпрацю Інституту з багатьма провідними україністичними кафедрами й науковими центрами в Україні та поза її межами. У 2017 р. вчений зреалізував ще одну давню ідею — заснував Товариство шанувальників та захисників говорів української мови [Пуряєва 2017, с. 164].

В.В. Німчук, усвідомлюючи потребу змін, зумів відновити працю над реформуванням українського правопису. У 1999 р. був представлений «Проект найновішої редакції Українського правопису». У ньому автор прагнув подати такі

правописні норми, які відповідали б архетипним основам живого мовлення народу, його духові й тенденціям, що панують у сучасній мові. Для вдосконалення свого варіанта правопису Василь Васильович ініціював його обговорення на фахових університетських кафедрах, у редколегіях різних видань, на міжнародному конгресі україністів. Завдяки клопотанням В.В. Німчука зі змістом проєкту ознайомилися працівники державних органів влади. Його прихильно сприйняла українська наукова спільнота в Україні та поза її межами. Професор Німчук докладно обґрунтував доцільність правописної реформи української мови в монографії «Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.» (2002), де продемонстрував історичні закономірності перебігу цього процесу. Продовженням теми стала хрестоматія «Історія українського правопису: ХVІ–ХХ ст.» (2004), яку спільно підготували В.В. Німчук та Н.В. Пуряєва. Багато часу, сил і знань доклав Василь Васильович, щоб звільнити омріяний правопис «від накинутих на нього колонізаторських пут, які стримують розвиток питомих рис української мови» [Сабадош, Спогади, с. 132]. У 2019 р. було затверджено новий варіант українського правопису, робота над його унормуванням триває і сьогодні, але вже без правописного Корифея...

Василь Васильович Німчук, як зауважив П.Ю. Гриценко, упродовж свідомого життя зберіг любов до рідної мови, рідного діалектного довкілля, не затратив глибоке переконання в доцільності віддаватися сповна пізнанню глибин мови, законів її буття, дбати про її розвиток. Мова стала для нього сенсом життя, заповнила його мисленні простори [Гриценко, Спогади, с. 53–54]. Учений мав рідкісну працездатність та надзвичайну внутрішню вмотивованість, адже все життя віддано служив тому, що любив понад усе, — рідній мові [Пуряєва 2017, с. 165].

Науковий доробок В.В. Німчука налічує близько 500 публікацій, присвячених історії української мови, українському глото- та діалектогенезу, стилістиці, ономастиці, діалектології, етимології, унормуванню української мови тощо. Невичерпна любов Василя Васильовича до рідного закарпатського слова та його прагнення завершити найважливішу, за словами самого лінгвіста, справу життя — укладання словника говірки села Довге, — на жаль, залишилася нереалізованою, її вже продовжать земляки науковця на багатому фактичному матеріалі, зібраному вченим.

На пошану пам'яті про Василя Васильовича Німчука видано книгу «Професор Василь Німчук у спогадах сучасників», де вміщено 53 щирі історії-спогади від родичів, друзів, колег, учнів. Завдяки такому формату видання маємо змогу змодельовати непростий шлях становлення українського інтелігента та інтелек-

туала європейського масштабу. Про вченого написали сотні публікацій у журналах та дописів у соціальних мережах. Книжкові зібрання й особисті речі В.В. Німчука стали основою для створення бібліотеки-музею в Ужгородському національному університеті. У рідному с. Довгому на честь шанованого земляка встановили барельєф, назвали школу та вулицю. Віддані учні та щирі друзі зняли про свого вчителя фільм «Вимір справжності». Наукові послідовники мовознавця проводять конференції, круглі столи, семінари. Колеги започаткували періодичне видання «Українська лінгвістична медієвістика».

До 90-річчя від дня народження світоча українського мовознавства наукова спільнота організувала міжнародні заходи: XX Всеукраїнська (з міжнародною участю) ономастична конференція, присвячена 90-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (Київ, Житомир); «Історія української мови: від тексту до словника. До 90-річчя з дня народження члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука» (Київ) та «Подвижник української науки зі Срібної землі» (Ужгород), де зібралися разом українські та закордонні науковці, до творчого зростання яких тим чи тим чином був дотичний Василь Васильович. Високий рівень зацікавленості зазначеними конференціями, активність учасників та рівень наукових доповідей і дискусій свідчать про незаперечний авторитет Василя Васильовича Німчука в сучасній мовознавчій царині. Почуті теплі спогади, щирі слова про визначного вченого, неймовірну людину та справжнього патріота України гріють і грітимуть серця тим, хто знав, поважав і любив професора.

Василь Васильович Німчук — світла і мудра людина, котра до останньої миті горіла улюбленою працею, довгі роки була для українства взірцем ученого і громадянина. Після кількох років відсутності поруч із нами Василя Васильовича продовжуємо усвідомлювати, якого титана, генія втратила українська лінгвістична спільнота, скільки всього він зробив і скільки ще залишилося в планах... Світла пам'ять та щира вдячність Вам, Учителю!..

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І. Німчук Василь Васильович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. С. 419.
2. Білоусенко П. В.В. Німчук — учений, наставник, організатор науки. *Волинь–Житомирщина*. 2003. № 10. С. 5–15.
3. Бобинець С. Живий у добродіяннях своїх: Рецензія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2020. № 2 (44). С. 474–480.
4. Мойсієнко В.М. В.В. Німчук в лінгвоукраїністиці (До 80-річчя з дня народження Василя Васильовича Німчука). *Українська мова*. 2013. № 3. С. 165–173.
5. Професор Василь Німчук у спогадах сучасників. Ужгород: Карпати, 2018. 208 с., іл.

6. Пуряєва Н. Професор Василь Васильович Німчук: у напрямку ad fontes. *Василь Васильович Німчук: Бібліографія до 75-річчя* / упор.: Ю. Осінчук, Н. Пуряєва. Київ, 2008. С. 3–44.
7. Пуряєва Н.В. Пам'яті члена-кореспондента НАН України Василя Васильовича Німчука (06.07.1933–26.11.2017). *Українська мова*. 2017. № 4. С. 161–165.

REFERENCES

1. Bilousenko, P.I. (2010). Nimchuk Vasyl Vasyliovych. *Smoliy, V.A., etc. (Eds.). Encyclopaedia of the history of Ukraine: in 10 volumes*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 7: Ml – O. P. 419 (in Ukrainian).
2. Bilousenko, P. (2003). V.V. Nimchuk is a scientist, mentor, organizer of science. *Volyn-Zhytomyrshchyna*, 10, 5–15 (in Ukrainian).
3. Bobynets, S. (2020). Alive in his good deeds: Review. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia*, 2 (44), 474–480 (in Ukrainian).
4. Moisiienko, V.M. (2013). V.V. Nimchuk in linguo-Ukrainian studies (To the 80th anniversary of the birth of Vasyl Vasyliovych Nimchuk). *Ukrainska mova*, 3, 165–173 (in Ukrainian).
5. *Professor Vasyl Nimchuk in the memories of contemporaries*. (2018). Uzhhorod: Karpaty (in Ukrainian).
6. Puriaieva, N. (2008). Professor Vasyl Vasylovich Nimchuk: in the direction of ad fontes. *Osinchuk, Yu., Puriaieva, N. (Eds.). (2008). Vasyl Vasylovich Nimchuk: Bibliography for the 75th anniversary*. Kyiv. P. 3–44 (in Ukrainian).
7. Puriaieva, N.V. (2017). In memory of Vasyl Vasyliovych Nimchuk, a correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine (06.07.1933–26.11.2017). *Ukrainska mova*, 4, 161–165 (in Ukrainian).

Отримано редакцією журналу / Received: 03.05.2024

Прорецензовано / Revised: 07.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2024